

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՂ ԾԻՍԱԿԱՆ ՆԻԱԳԱՐԱՆՆԵՐ

ԱՆՈՒՇ ԷՍՏԻԿ (ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ)* (Իրան)

Հղման համար. Էստիկ (Յովհաննիսեան), Անուշ: «Նոր Զուղայի եկեղեցիներում օգտագործող ծիսական նազարաններ»: *Արվեստագիտական հանդես*, N 1 (2023): 25-51. DOI:10.54503/2579-2830-2023.1(9)-25

Յօդաձում փորձ է արել ներկայացնել Հայոց Առաքելական Եկեղեցու ծիսական նազարաններից Զանգակը (ձեռքի զանգ), իր բոլոր կողմերով, թե՛ արտաքին տեսքով ու կատարման ձևով, թե՛ տեղացիների հաղորդած տեղեկություններով, թե՛ պատմական փաստերով, նաև ներկայացնել լուսանկարներ: Պատմական տեսանկյունից կարևոր ենք համարում այն առումով, որ դրանք գրել են թե՛ տեղացի հայ և թե՛ օտարազգի հեղինակներ: Իսկ տեղացիներից հաւաքագրած նիւթերը այն առումով, որ նրանց մէջ կան թե՛ տեղացի հայեր եւ թե՛ հոգևոր ծառայութեան մէջ եղողներ: Ներկայ լինելով արարողութիւններին, որտեղ օգտագործում են զանգակները, ինչպէս նաև մօտիկից դիտելով եւ զարնելով դրանք, մատնանշելով պատմական փաստերը եւ ներկայացնելով տեղացիների պատմածները, արձանագրել Զանգակի՝ Նոր Զուղայում մինչ օրս օգտագործման փաստը, որը դարերի խորքից, մեր նախնիների համբերութեան եւ տքնութիւնների ու զոհողութիւնների գնով եկել հասել է մինչև մեր օրերը եւ շարունակում է իր երթը, եւ այսպիսով կարելի է մեզ թոյլ տալ ասելու, որ այս ծիսական նազարանը միայն Նոր Զուղայում է օգտագործում:

Բանալի բառեր՝ Նոր Զուղա, զանգ, զանգակ, զանգակահար, Ս. Պատարագ, մկրտութիւն, հարսանեկան թափօր:

Ներածութիւն

Նոր Զուղայի հայ գաղթօջախը հին գաղթօջախներից մէկն է, որն իր հիմնադրման օրանից մինչև այսօր հաւատարիմ է մնացել իր Հայոց Առաքելական Եկեղեցուն, չնայած տարբեր ժամանակաշրջանների քաղաքական դժարութիւնների, իշխանափոխութիւնների, յարձակումների ու թալանների, հաւատափոխութեան հրամանների ու հալածանքների, ինչպէս նաև կաթոլիկ եկեղեցու տարբեր ճիւղաւորումների եւ բողոքականների փորձերը՝ հայերին դաւանափոխ անելու եւ կաթոլիկ եկեղեցու ենթակայութեան տակ առնելու, պահպանել է իր հաւատքն առ Աստուած, ամուր կառչած մնալով իր Հայոց Առաքելական Եկեղեցու դաւանանքին, եւ նրա աւանդութիւններին ու սովորութիւններին: Սովորութիւններ, որոնցից որոշները պահպանւել են մինչև այսօր:

Ծնւելով եւ ապրելով Նոր Զուղայում եւ դաստիարակւելով մի ընտանիքում, որի անդամները հաւատքով էին լցւած առ Աստուած, տեսնելով Նոր Զուղայի փառաւոր եկեղեցիներն ու վանքերը, յաճախելով այս սրբավայրերը եւ մասնակցելով նրանցում կատարող արարողութիւններին, մենք եւս հաւատացել ենք Աստծուն եւ սիրել ենք մեր եկեղեցին եւ ամուր կառչել ու մեր հերթին պահպանել եւ պահպանում ենք, ամուր հաւատքով ու մեծ չարչարանքներով պահպանւած եւ

---

* Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի «Շուշանիկ» հոգևոր երգչախմբի երգուայց, դեկավար, anooshstik@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 12.03.2023, գրախոսելու օրը՝ 10.05.2023, տպագրության ընդունելու օրը՝ 01.06.2023.

մեզ փոխանցած հաւատքն ու հաւատարմութիւնը Հայոց Առաքելական Եկեղեցուն: Երիտասարդ տարիքում, երբ ւելի լաւ ծանօթացանք մեր եկեղեցու արարողակարգին եւ ամանդութիւններին, հասկացանք, որ մեր մօտ հնուց պահպանւած որոշ սովորութիւններ կան, որոնք այլ վայրերի հայկական եկեղեցիներում մօռացութեան են մատնել: Ուստի սկսեցինք մեր ուժերի եւ ժամանակի ներածին չափով նիւթեր հաւաքել, որոշ նիւթեր տեղացիներից լսելով գրի առնել, գրականութեան մէջ դրանց փաստերի արձանագրման հետ ծանօթանալ, ինչպէս նաև լուանկարել եւ ձայնագրել, եւ ժամանակի ընթացքում մեր մօտ կուտակեց բաւականին նիւթ, որն էլ սկսեցինք մաքրագրել եւ ի մի բերել եւ յանձնում ենք ընթերցողների եւ այս բնագաւառում հետաքրքրողների ուշադրութեանը: Նիւթերը սկսել ենք հաւաքել 1996 թականից մինչ այսօր (2022):

Շեղագիր ձևով գրած բառերը բարբառային են:

Նոր Զուլայի եկեղեցիներում օգտագործող նազարաններ (ծիսական նազարաններ)

Նոր Զուլայի հայ գաղթօջախը հիմնւել է 1606 թ. ին [1, էջ 89-93] Շահ Արբաս Ա.-ի հրամանով Հին Զուլայից տեղահանւած եւ այստեղ հաստատւած հայ բնակչութեան միջոցով: Այն տեղակայւած է Սպահան քաղաքի միջով անցնող Զայանդէռու գետի հարաւային կողմում: Հետագային (Շահ Արբաս Բ.-ի հրամանով) Ն. Զուլայի բնակչութեան թիւն են ւելացել Երևանի, Դարեժի և Գասկի (Գազկ) ժողովուրդը, որոնք ւելի շուտ էին գաղթեցել եւ սկզբնապէս ապրում էին Զայանդէռու գետի միւս կողմում [1, էջ 356-357]: Վերջին երեք խմբերը բնակութիւն հաստատելով գետի այս կողմում՝ Նոր Զուլայի հարևանութեամբ, իրենց անուններով թաղամասեր հիմնադրեցին: Նրանք ևս Նոր Զուլայեցիների նման իւրաքանչիւր թաղամասում կառուցեցին մէկ կամ մի քանի եկեղեցիներ:

Պատմութեան մէջ մի շարք հեղինակների գրածքներում հանդիպում ենք Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում եւ եկեղեցիներում, ինչպէս նաև դրանց շրջափակից դուրս օգտագործող եկեղեցական նազարանների մասին գրառումների: Այդ հեղինակները կամ բնիկ Նոր Զուլայեցիներ ու Զուլայում ապրող մարդիկ են եւ կամ հայ եւ եւրոպացի տարբեր դաւանանքի, տարբեր ազգերի եւ տարբեր մասնագիտութիւնների տէր անհատներ, որոնք Սեֆևեան Պարսկաստան իրենց կատարած ճանապարհորդութիւնների ընթացքում այցելել են նաև Նոր Զուլա եւ հանդիպել են Նոր Զուլայում եւ Սպահան քաղաքում, ինչպէս նաև հետագային Նոր Զուլայի հարևանութեամբ ապրող հայերին, գրել նաև նրանց կենցաղի ու սովորութիւնների մասին եւ կազմել են բաւականին հետաքրքիր ուղեգրութիւններ:

Նոր Զուլայեցիները հիմնականում վաճառականներ էին, որոնց մի մասը՝ բաւականին հարուստ, եւ նրանցից ոմանք եկեղեցիներ են կառուցել եւ նրանց մեծ մասն էլ որեւէ բան չեն խնայել իրենց եկեղեցիները բարեգարդելու, նորոգելու եւ հարստացնելու գործում [2, էջ 11-15 նաև էջ 172-242]: Իհարկէ կային նաև մեծ թով արհեստաւորներ եւ արեւստաւորներ, որոնք նաև իրենց ներդրումն են ունեցել եկեղեցիների կառուցման և բարեգարդման աշխատանքներում:

Նոր Ջուղայում եղել են 24 եկեղեցիներ, որոնց թում նաև երկու վանք՝ Ս. Ամենափրկիչ Վանք և Ս. Կատարինեան Կոյսերի Վանք: Ներկայիս պահպանվել են 13 եկեղեցիներ որոնց թում նաև վերոյիշեալ երկու Վանքերը:

Նոր Ջուղայի եկեղեցիներում օգտագործել եւ օգտագործում են հետևեալ նազարանները. ա. **զանգ** (*զանգակ*, ձեռքի զանգ, *ձեռաց զանգ*, փոքր զանգ), բ. **կոչնակ** (*տախտակ*), գ. **ծնծղաներ** (*ծնծղէք*), դ. **քոցներ**, ե. **զանգեր**, զ. **երգեհոն** (ոչ աւանդական):

Զանգ, զանգակ

Ա. Զանգ, զանգակ, ձեռքի զանգ, ձեռաց զանգ, փոքր զանգ, բոլոր անւանումներն էլ նոյն նազարանին են վերաբերում: Զանգ, սովորական անւանումն է (մանաւանդ մեր օրերում), զանգակ՝ որովհետև թէ յատկապէս ջուղայեցի հեղինակներն ու ջուղայեցիներն են այդպէս անւանել եւ թէ որովհետև փոքր է, ձեռքի զանգ կամ ձեռաց զանգ՝ քանի որ հարկանելուց բռնում են ձեռքերով, փոքր, որովհետև զանգակատան զանգերի համեմատ փոքր է: Մեր ունեցած տեղեկութիւններով՝ այս զանգը միայն Նոր Ջուղայում է օգտագործում (օգտագործել է նաև Չհարմիալ և Փերիա գաւառների հայաբնակ գիւղերում), այլ վայրերի հայկական եկեղեցիներում թերևս գործածութիւնից դուրս է մղւել և մօտացութեան մատնւել:

Զանգակի բաղկացուցիչ մասերը

Զանգակը հարաձային նազարանների խմբին է պատկանում: Զանգակը բաղկացած է երկու մետաղեայ մասերից, մի մասը փոքր կաթսայաձև անօթի նման է (կիսագունդ), իսկ միւս մասը, որը հարաձիչն¹ է, մետաղեայ ձող է (մօտաւորապէս մեծ մելի չափ), որի գլխի մասը օղակաձև է կամ էլ ձևաւոր եւ ունի անցք: Երբեմն նաև երեք մետաղեայ մասերից են պատրաստւած քանի որ որոշ զանգակներ ունեն երկաթից պատրաստւած բռնակներ օղակաձև կամ քառանկիւն ձևով (հին ժամանակ նաև բռնակի փոխարէն մետաղեայ ձող է ունեցել): Այս մասերը միմեանցից տարբեր մետաղներից են պատրաստւած, կաթսայաձև անօթը կամ կիսագունդը՝ դեղնապղնձից (*դեղնապղինձ*) է պատրաստւած, իսկ հարաձիչը եւ բռնակը՝ երկաթից: Կաթսայաձև անօթի մասը տարբեր զանգակներում քիչ տարբեր չափեր եւ հաստութիւն են ունենում, նոյնպէս եւ հարաձիչները լինում են քիչ տարբեր երկարութեամբ ու հաստութեամբ: Այս երկու մասերը իրար են միանում թելից հիւսւած կամ կաշւէ պարանով, պարանի մի ծայրը անցնելով գլխամասում գտնուող փոքր անցքից՝ ներսի կողմում հանգուցւում է (բռնակ ունենալու դէպքում ամրացւում է բռնակի անցքին), իսկ պարանի միւս ծայրը, դուրս գալով գլխամասից, ամրացւում է հարաձիչի օղակաձև մասին կամ ձևաւոր մասի անցքին: Վերջին ժամանակներում քանի որ չեն եղել զանգակ պատրաստող վարպետներ, հին զանգակների վնասւելու դէպքում մի այլ զանգից յարմարեցրել եւ եկեղեցու համար պատրաստել ու օգտագործել են այդ զանգերը, ինչպէս օրինակ հեծանիւի զանգից, կամ պարսկական

¹ Նոր Ջուղայի բարբառում ունենք թակիչ բառը: Այս բառը Նոր Ջուղայեցիները օգտագործում են ընդհանրապէս որպէս մի որևէ իրի համար, որով հարաձում են մի այլ իրի:

աւանդական մարգաձկի (զուռխանէ) մարգասրահներում օգտագործող զանգի լեզակը հանել են եւ յարմարեցրել են (քանի որ թէ դրանց չափերն աւելի մեծ են եւ թէ որոշ զանգերի ներսի կողմում կան մետաղեայ կիսաօղակներ, որոնցից անշուշտ կախած են եղել լեզակներ): Իսկ հարաձիչների վնասելու դէպքում նոր եւ աւելի պարզ հարաձիչներով են փոխարինել: Պարանների կտրւելու դէպքում երբեմն դրանք փոխարինել են սովորական հաստ թելով առանց հիւսքի կամ էլ պլաստմասէ թելից հիւսած եւ կամ էլեկտրական լարից յարմարեցած: Եւ այսպիսով աշխատել են, որ իւրաքանչիւր եկեղեցի միշտ ունենայ իր զանգակը, եւ որպէսզի կարողանան իւրաքանչիւր թաղամասում եկեղեցական եւ արտաեկեղեցական արարողութիւնները դրանցով կատարել եւ աւանդութիւնները պահպանել: Նոր Զուղայում եղած զանգակների պարանների չափերը տարբեր են, շուրջ 21-38 սմ, քիչ ավելի կամ պակաս: Որոշ զանգակների կաթսայաձեւ անօթի մասի վրայ, դրսի կողմից փորագրած են գծեր, ինչպէս նաև նւիրատուի անունն ու եկեղեցուն նւիրատութեան թականը:

Զանգակի բռնելու ձեւերը եւ դրան հարաձեւը

Այս զանգակը բռնում են ձախ ձեռքում պարանի եւ անօթի միացման մօտ, դրսի կողմից, կամ բռնակից, իսկ հարաձիչը բռնում են աջ ձեռքում: Հին լուսանկարներում երեւում են, որ այն բռնել են հորիզոնական դիրքով, այսինքն զանգի բացածքը դէպի կողք է, կամ քիչ դէպի վեր, իսկ ներկայում հիմնականում դէպի կողք եւ հազադէպ դէպի ներքև են բռնում: Այս զանգակի հնչեցնելը կատարում է այդպէս, որ հարաձիչով շարունակ հարածում են զանգակի դրսի կողմին զանգակի եզրի մօտ: Հարաձեւերը հիմնականում լինում են միջին արագութեամբ:

Նկ. 1, 2. Զանգակի նմոյշ, առանց բռնակի, ներսի և դրսի կողմերից

Նկ. 3, 4. Զանգակի նմոյշ, բռնակով, դրսի եւ ներսի կողմերից

Զանգակներից որոշները ունեն յստակ բարձրություն և որոշները՝ ոչ այնքան: Դրանց հնչեղության ուժգնություններն էլ քիչ տարբեր են, որոշները զոնգուն են երկար արձագանքում են, որոշները՝ ոչ այնքան: Զանգակի ձայնի յստակ կամ ոչ յստակ բարձրությունը, ինչպես նաև արտաբերման որակը կախած է դրա մետաղից (որակից, կշռից) ձուլած հաստությունից, չափից, ինչպես նաև հարաձիջի երկարությունից և հաստությունից, երբեմն նաև բռնելու ձևից, կախած թէ ձեռքը կպած է զանգին թէ քիչ հեռու է, թէ զանգը կախած վիճակում է պահում:

Այս զանգակները օգտագործում են թէ եկեղեցիներում եւ եկեղեցու շրջափակում եւ թէ եկեղեցիների շրջափակից դուրս: Զանգակները օգտագործել են եկեղեցիներում՝ Զրօրհնէքի արարողության, եւ Մկրտության խորհրդի կատարման ընթացքում: Եկեղեցու շրջափակից դուրս՝ մկրտածին եկեղեցուց տուն ուղեկցելիս՝ եկեղեցու բակից դէպի փողոց եւ փողոցում (անցեալում), հարսանեկան թափորը եկեղեցի մեկնելիս եւ Ս. Պսակի արարողությունից յետոյ եկեղեցուց տուն գնալիս փողոցում (անցեալում), տանը՝ երեխայի ծնունդն օրհնելու (անցեալում), մկրտության (երբ տանն են մկրտում երեխային), Նշանօրհնության (*նշան օշնել, նշանդէնքի*) (հարսնատեաց հանդերձն օրհնելու պահին), ինչպես նաև Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան Տօների Տնօրհնէքների «Ամէն ալելուիա» երգի եւ տօնին համապատասխան շարականի ընթացքում, ինչպես նաև Անդաստանի արարողության ժամանակ (անցեալում, ինչպես նաև մի քանի տարի առաջ մի քանի անգամ «Անդաստան»-ի արարողությունների պահին մեր երգչախմբի կողմից օգտագործեց):

Զանգակների օգտագործումը մեր օրերում

Մեր օրերում զանգակները օգտագործում են մկրտությունների ժամանակ (եկեղեցում եւ մկրտողի տանը), նշան օրհնության (նշանադրության) ժամանակ հանդերձն օրհնելու պահին, ինչպես նաև Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան տօների տնօրհնէքների ժամանակ: Այն միշտ օգտագործել եւ օգտագործում է ի նշան ուրախության, եւ Ս. Ծննդեան ու Ս. Յարութեան տօների Աւետման եւ այդ Աւետիսը իւրաքանչիւր հայ քրիստոնիայ ընտանիքի տուն տանելու համար: Այն նաև երգեցողության ինտոնացիան ու դիթամն է ապահովում եւ կարգաւորում:

Տնօրհնէքների ժամանակ երբեմն տիրացուները զանգակը տալիս են տան փոքրին (տղային կամ աղջկան) եւ նրան ցոյց տալիս, թէ նա ինչպես հնչեցնի զանգակը: Երբ զանգակը հնչեցնելու պահը վրայ է հասնում՝ տիրացուն տղային կամ աղջկան նշան է անում, որ զանգակը հնչեցնի եւ աւարտին դարձեալ նշան է անում, որ դադարեցնի զանգակին հարաձեռն²: Սա ևս մի տեսակ քրիստոնէական եւ ազգային դաստիարակություն էր, քանի որ փոքր տարիքից սովորում էինք եւ գիտէինք, որ եկեղեցական տօն օրերից անմիջապէս յետոյ քահանան եւ տիրացուն պիտի գան մեր տունն օրհնելու եւ սիրով սպասում էինք:

² Մեր տան տնօրհնէքներից մէկի ժամանակ, երբ տարրական դպրոցի աշակերտուիկ էի, տիրացուն մի անգամ զանգակը տուեց ինձ, որ ես հնչեցնեմ: Տկն Ռոզի Մելքոնեանն (Մկրտչեան) (ծնել է Ն. Զուղայում 1938 թ.-ին) մեզ պատմեց, որ երբ ինքը տան փոքրն էր, տիրացուն իրեն էլ է տուել զանգակը, որ հնչեցնի:

Նկ. 5, 6, 7. Զանգակի բռնելու ձևերը

Նկ. 8

Ս. Յարութեան տնօրինեք³

Նկ. 9

Նկ. 10. Զրօրինեաց արարողություն⁴Նկ. 11⁵

³ Նկարներ 8 և 9, 2022 թ. Զատկի տնօրինեք բնիկ Նոր Զուղացիների բնակարաններում: Նկար 8, Ս. Խաչատուր Քինյ. Զարգարեան, Ալբերտ Սրկյ. Ղազարեան: Նկար 9, Ս. Խաչատուր Քինյ. Զարարեան, Հրաչ Սրկյ. Մինասեան: Լուսանկարները արել են մեր կողմից:

⁴ Զրօրինեաց արարողություն Ն. Զուղայի Ս. Նիկողայոս Հայրապետ եկեղեցում 06.01.2001 թ.: Նկար 10, Ս. Վաղինակ Ալ. Քինյ. Շահիջանեան (ծնած 03.07.1930, Փերիա գաւառի Բոլորան գիւղում, մահացած 03.11.2018, Լոս Անջելես) եւ տիրացուները (ծախ կողմում՝ Առաքել Սրկյ. Խողալերդեան, աջ կողմում՝ Զանիկ Սրկյ. Ղազարեան) Ճաճանչն ու Աղանին թափոր են տանում եկեղեցում: 10 եւ 11 լուսանկարները արել են մեր կողմից 2001 թ.:

⁵ Պատկերի աջ կողմի տիրացուն է Արամայիս Սրկյ. Թահմազեանը:

Նկ. 12. Մկրտության եկեղեցում⁶Նկ. 13. և 14. Նշանադրության ժամանակ հանդերձն օրհնելու պահ, լուսանկարի աջ կողմում երևում են երկու փոքր տղաներ, որոնք այդ օրայ զանգակահարներն են եղել⁷:

Նոր Զուղայում օգտագոծող զանգակների նմոշներից

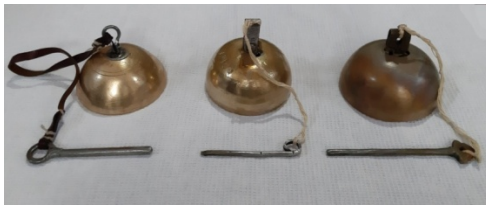
Ստորև ներկայացնում ենք Նոր Զուղայի երկու եկեղեցիների զանգակները իրենց չափերով, եզրակացությունը թողնելով վերջում:

⁶ Նոր Զուղայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցում Տ. Մինաս Քինյ. Աղանեսնի միջոցով կատարող Ժանո Ալեքսեանի Մկրտության խորհուրդը, քաւորը Ռեմոնդ Գըլըլըր (մկրտողի մօրաքրոջ տղան), լուսանկարի աջ կողմում զանգակահար՝ Փայլակ Հայկոնեան (Ակոն) (մկրտողի մօրեղբայրը), 1966:

⁷ Անդրանիկ Սիմոնեանի և Մարո Զարգարեանի նշանադրութիւնը, քաւոր Ռուբիկ Մինաս, Նոր Զուղա, 05.08.1988: Լուսանկարը մեզ է տրամադրել տկն Մարիամ Զարգարեանը:

Նկ. 15. Ն. Զուլայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու զանգակները⁸

Նկ. 16, 17. Ն. Զուլայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու զանգակները⁹

Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ունի երեք զանգակ: Լուսանկարի ձախ կողմի զանգակի տրամագիծը 10.6 սմ է, հաստությունը՝ 4 մմ, կաթսայաձև մասի բարձրությունը՝ 4.4 սմ է, օղակաձև բռնակի երկարությունը՝ 3.2 սմ է, գլխամասի օղակաձև բաժինը լայն մասում 2 սմ է, իսկ նեղ մասում 1.7 սմ է, անցքը 1 սմ, ներսի կողմում էլ ունի ծայրերը իրար հասնող եւ օղակ կազմող մաս: Դրսի կողմից վրան փորած գծեր ունի, երկուսը՝ բռնակից քիչ հեռու, երկուսը՝ բացաժքի մասում: Հարաձիգ ընդհանուր երկարությունը 12.5 սմ է, որից ուղիղ մասը 9.5 սմ է, օղակաձև լայն մասում 2.7 սմ է, իսկ անցքը 1.7 սմ է: Հարաձիգի տրամագիծը 8 մմ է: Կաշի պարանի երկարությունը 37 սմ է, իսկ լայնքը՝ 1 սմ: Հնչում է փոքր օկտավայի ընդհանուր:

Լուսանկարի մեջտեղի զանգակի տրամագիծը 10.5 սմ է, հաստությունը՝ 4 մմ, կաթսայաձև մասի բարձրությունը՝ 5.6 սմ է, ներսի կողմից մեջտեղի անցքերի տարածությունը՝ 1 սմ է: Այս զանգակն ունի բռնակ, որը զանգակից մի կտոր բարձրացած է, իսկ մի այլ մետաղից էլ մի կտոր է պատրաստված եւ հագցված է զանգակից բարձրացած կտորի վրայ: Բռնակի երկարությունը 4.1 սմ, լայնքը 2.5 սմ է, իսկ այլ մետաղից պատրաստված մասի լայնությունը 1.7 սմ է: Այս զանգակի վրայ դրսի կողմից փորագրված է, Կարապետ+Ք+ՄԱԲԼ+1944: Հարաձիգ ընդհանուր երկարությունը 13 սմ է, կլորացրած գլխամասը 1.9*1.9 սմ է: Հարաձիգի պարանի անցքը 1*1.2 սմ է, հարաձիգի տրամագիծը 5 մմ է: Թելից պարանի երկարությունը 21 սմ է: Հնչում է չորրորդ օկտավայի սի նոտան:

⁸ Լուսանկարը արվել է մեր կողմից 1996 թ.:

⁹ Լուսանկարները արվել են մեր կողմից 2022 թ.:

Նկարի աջ կողմի զանգակի տրամագիծը 11.4 սմ է, հաստությունը՝ 4 մմ, կաթսայանման մասը 8 սմ է: Այս զանգակի բռնակը այլ մետաղից է պատրաստված եւ միացված է զանգակին, դրսի կողմից կենտրոնական մասում: Բռնակի երկարությունը 2.3 սմ է իսկ լայնքը 3 սմ է: Զանգակի ներսի անցքերի տարածությունը 2 սմ է: Կաթսայանման մասի ներսակողմի երկու անցքերի տարածությունը 2 սմ է: Վրան փորված երկու գիծ ունի, որոնք գտնվում են բռնակի անցքից քիչ հեռու: Հարածիչի երկարությունը 15 սմ է, որից ուղիղ մասը 12.9 սմ է: Հարածիչի տրամագիծը ձևավոր մասի մօտ 7 մմ է, իսկ դեպի ներքև հասնելով 5 մմ է դառնում: Հարածիչի ձևավոր մասը լայն մասերում 2.7*2.7 է, իսկ նեղ մասում 6 մմ է: Զևավոր մասի անցքը 4 մմ է: Թելից պարանի երկարությունը 32 սմ է: Հնչում է չորրորդ օկտավայի սի նոտան:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու զանգակները երեքն էլ ունեն մետաղեայ կարճ բռնակներ, որոնց վրայ էլ ամրացված են պարանները:

Ս. Յովհաննու եկեղեցու զանգակները

Նկ. 18, 19. Ս. Յովհաննու եկեղեցու Ա եւ Բ զանգակները

Սուրբ Յովհաննու Կարապետ եկեղեցին ունի երկու զանգակ: Զանգակներից մեկը վրան փորագրված յիշատակարան ունի (Ա զանգակ, ծախ կողմ): Միսը առանց յիշատակարանի է եւ անցքի մօտ փոքր ճաք ունի (Բ զանգակ, աջ կողմ):

Ս. Յովհաննու եկեղեցու առաջին զանգակի (լուսանկարի աջ կողմ) տրամագիծը 8.9 սմ է: Բարձրությունը 2.3 սմ է, հաստությունը 3.5 մմ է, գլխի մասի անցքը 4.5 մմ է: Վրայի փորագրված նախադասութեան մի մասը տարիների հարածներից քիչ անընթեռնելի է դարձել: Մի կողմը, որ լաւ է պահպանւել, գրած է. ՅՇՏԿ ՈՎԱՆԷՍԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ, իսկ միւս կողմի գրածը, որի մի մասը անընթեռնելի է, միայն այսքանն է կարդացւում. ՈՐ Է ՈՐԴԻ...: Ուրեմն 1714 թականին է պատրաստւել եւ նւիրաբերւել եկեղեցուն: Զանգակի կշիռը 250 գրամ է: Հարածիչի ընդհանուր երկարությունը 11.1 սմ է, որից 1.7*1.7ը ձևավոր գլխամասն է: Հարածիչի տրամագիծը ձևավոր մասի մօտ 6 մմ է, որը ներքև գնալով դառնում է 5 մմ: Հարածիչի ձևավոր մասի անցքի տրամագիծը 6 մմ է: Հարածիչի կշիռը գրեթէ 25 գրամ է: Զանգակն ու հարածիչը իրար միացնող երկու գոյն թելից հիւսած պարանը 22 սմ է, որի երկու կողմերի կապերի հետ կը լինի շուրջ 30 սմ: Հիմքից բռնած երբ հարւածում են՝ հնչում է չորրորդ օկտավայի րե, իսկ քիչ կախւած վիճակում բռնած երբ հարւածում են՝ բնականաբար քիչ տարբեր է հնչում, բայց ոչ այլ նոտա:

Ա. Յովհաննու եկեղեցու երկրորդ զանգակի տրամագիծը 8.9 սմ է, կիսագունդ մասի բարձրությունը 2 սմ է, գլխամասի անցքը 1.1*8 մմ է, որի մօտ շատ փոքր ճաք ունի: Կիսագունդ մասի դրսի կողմում կան թոյլ ընդգծած գծեր: Հարաձիճի ընդհանուր երկարությունը 8.9 մմ է, որից 1.8 սմ-ը կլորատուն գլխամասն է, որի կլոր անցքի շրջագիծը 1.8 սմ է, միջի անցքի տրամագիծը 7 մմ է, իսկ հարաձիճի տրամագիծը վերևից ներքև 6 մմ է: Պլաստմասէ թելից հիւսած պարանի երկարությունը կապերի հետ միասին մօտավորապես 29 սմ է: Հիմքից բռնած երբ հարածում են չորրորդ օկտավայի սի նոտան է հնչում:

Այս եկեղեցու զանգակները առանց բռնակ են:

Զանգակի մասին պատմական յիշատակումներ

Այժմ անդրադառնանք մի քանի գրառումների եւ ուշադրութեամբ քննենք դրանք:

Թերևս այս տիպի զանգակները նախատիպն են եղել ներկայիս զանգերի: Արամ Քոչարեանն իր գրքում զանգի մասին բացատրութեան մէջ գրում է. «Զանգը թմբուկի, կոչնակի եւ ծնծղայի հետևությունը պիտի համարել ու նրանց յօրօրինակ սինթեզը: Թե երբ են առաջացել նրանք, այս մասին պատմությունը նույնպես որոշակի ոչինչ չի հաղորդում, սակայն ուսումնասիրություններն ու իրեղեն օրինակների համեմատությունը վկայում են այն մասին, որ նրանք ևս պատկանում են վաղ շրջաններին եւ որ նրանց նախատիպը փայտե սնամեջ թմբուկներն են: Այսպիսով մեկ կողմից փակած փայտե սնամեջ գլանը, կամ փայտից պատրաստված կաթսայանման անօթը, ժամանակակից կախովի զանգի նախահայրը պիտի համարել» [3, էջ 66]:

Այս զանգը թերևս Հայոց մէջ ընդունած է եղել, սակայն դարերի դառը պատմութեան հետևանքով, որի արդիւնքում թալանել են մեր վանքերն ու եկեղեցիները, ինչպէս նաև բռնագաղթն ու տեղահանութիւնները (որից զերծ չեն եղել նաև Հին և Նոր Զուլայները), պատճառ են դարձել, որ այն մօտացութեան մատնի: Նոր Զուլայի հայ գաղթօջախը հին գաղթօջախներից մէկն է համարում, որը որոշ առումներով բացառութիւն է կազմում եւ բացառութիւն էլ այն է, որ Նոր Զուլայեցիները գաղթելու ժամանակ իրենց հետ բերելով հոգևոր, բանաւոր և նիւթական մշակոյթը եւ ժամանակի թագաւորի կողմից հովանաւորութիւն վայելելով եւ տարբեր արտօնութիւններ ստանալով՝ հնարատրինս պահպանել են դրանք: Շահ Աբբաս Ա.-ի բռնագաղթի ժամանակ, քանի որ Շահը բարեհամբոյր էր Հին Զուլայի հայ վաճառականների նկատմամբ եւ ցանկանում էր նրանց միջոցով շենացնել [1, էջ 95] եւ ծաղկեցնել իր երկիրը, այդ պատճառով թոյլ տւեց նրանց, որ իրենց հետ վերցնեն իրենց ունեցածքը եւ անշուշտ հոգեւորականներն էլ իրենց հետ վերցրած կը լինէին եկեղեցական սրբութիւններն ու սպասքը, որոնց թում նաև տւեալ զանգակից: Մեր խօսքը հաստատում է Ա. Դարիժեցու, Անտուն Դը Գուվեայի եւ Գարսիա Դե Սիլա Ֆիզեռոայի գրառումներով:

Դարիժեցին բռնագաղթի մասին գրելիս մի քանի տեղ նշում է որ ջուլայեցիները չնայած յափշտակութիւնների՝ իրենց ունեցածքը իրենց հետ վերցրել

են: Դրանցից մէկն ենք միայն մէջքերում: «...Եւ զոր ինչ կարացին բառնալ՝ բարձին,...» [1, էջ 90]:

Անտուան Դե Գուլեան, որն ականատեսն է եղել Հին Զուղայի ժողովրդի եւ միւս շրջանների հայերի բռնագաղթին, գրում է. «Իսկ ինչ վերաբերում է Զուլֆայի (Հին Զուղա - Ա.Է.) բնակիչներին, նա (թագավորը) իրեն ավելի պարտավորված զգաց նրանց նկատմամբ՝ ըստ երևոյթին նկատի ունենալով նրանց հարուստ լինելը (քանի որ նրանք առևտրական մեծ կապեր ունեին այս երկրամասում)...»: Եւ շարունակութեան մէջ մի այլ տեղ ասում է. «...Ըստ այդմ թագավորը նրանց ապահովեց ուղտերով ու որոշ թով մարդկացով, որպեսզի կարողանան առանց մեծ դժարությունների տեղափոխել իրենց գոյքը...» [5, էջ 106-107]:

Ինչպէս նաև Գարսիա Դե Սիլա Ֆիգեռոան գրում է. «...Չնայած Զուլֆայի (Ն. Զուղա - Ա.Է.) այս գաղթօջախը տասը-տասերկու տարւայ պատմություն ուներ, այդուհանդերձ եկեղեցական հարդարանքը եւ սպասքը շատ հին էր: Հայաստանից գաղթելով՝ այս քրիստոնյաներն իրենց հետ տարել են ամբողջ զարդարանքը, ընդ որում մեծ քանակութեամբ արծաթյա լամպարներ (ջահեր)...» [4, էջ 25 և հմմտ. նոյնի էջ 22, նաև 5, էջ 50-ի տողատակ]:

Եկեղեցում եւ եկեղեցուց դուրս կատարուող արարողութիւնների մասին գրելիս տեղացի հեղինակները եւ ուղեգիրները նշում են տարբեր նազարանների օգտագործման մասին:

Լ.Գ. Մինասեանը¹⁰ իր գրքի մէջ Մկրտութեան բաժնում գրում է. «Մկրտութեան արարողութիւնը ընդհանուր առմամբ տեղի է ունենում եկեղեցում, բայց եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ, այլևս ոտքով ու զանգակ զարկելով չեն քայլում փողոցներից, այլ գնում են անձայն կամ մեքենայով եւ զանգակը զարկում են միայն տան կամ սրահի շրջափակում» [6, էջ 142]:

Բնիկ Ն. Զուղայեցի Տ. Պօղոս Ազ. Քինյ. Պետրոսեանը իր գրքում, Ծննդեան սովորութիւններ վերնագրի տակ, մի բաժնում գրում է. «Ըստ ժամանակի սովորութեան, երեխայի աշխարհ գալուն պէս, առաջին պայմանն էր օրինել նրա ծնունդը, որը շատ անգամներ կատարում էր պարզ և թեթև կերպով միայն թաղի քահանայի ներկայութեամբ, իսկ եթէ ծնողները ի վիճակի էին լինում՝ մեծաշուք հանդիսութեամբ էին կատարում, երբ մասնաւոր հրաւերով բազմաթիւ հրաւիրեալների հետ ներկայ էին լինում բոլոր թաղերի քահանաները և շատ անգամ էլ թեմակալ Վարդապետը կամ Առաջնորդ Եպիսկոպոսը»: Այստեղ նա զանգակի մասին ոչինչ չի գրում, սակայն յետոյ կը տեսնենք, որ մի այլ հեղինակ գրում է այդ մասին: Նա իր գրքում Մկրտութեան խորհրդի մասին գրելիս պատմում է. «...Կնքահայրը պարտաւոր էր հոգալ քահանայի աջահամբոյրը, եկեղեցու լուսագինը, ժամկոչի և փոքրիկ զանգահարի նւէրը...» [7, էջ 112]: Սա նշանակում է որ մկրտութեան խորհրդի կատարման ժամանակ փոքրիկ մի տղայ զանգահարի պաշտօն է կատարել:

¹⁰ Լևոն Գ. Մինասեան (ծնած Փերիա գաւառի Վերին Խոյզան գիւղում 1920 յունիսի 8, մահացած Նոր Զուղայում 2012 դեկտեմբերի 31 թթ.), ուսուցիչ, բանասէր, պատմագիր մի շարք գրքերի հեղինակ, աշխատել է նաև Ն. Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի թանգարանում և տպարանում որպէս տնօրէն, նաև ծառայել է նոյն Վանքի մատենադարանին:

Բնիկ Ն. Զուլայեցի Թ. Տէր Ստեփաննոսեանը իր գրքի «Ծնունդ» բաժնում գրում է. «Որդալէրէնք»¹¹ կը կոչուէր զաւակաց ծնունդը [8, էջ 145]: «...Այլ ինչ եւ իցէ, ծննդեան առաջին կարգն, երեխայի ծնունդ օրինելն էր: Եւ այս կը լինէր կամ պարզ եւ թեթեւ ձեւով, միայն թաղի քահանայի ներկայութեամբ, կամ հանդիսատար ձեւով, այսինքն միւս թաղի քահանայք ևս կը հրավիրուէին, եւ երբեմն մինչ եպիսկոպոս եւ վարդապետք անգամ, եւ մեծ փառաւորութեամբ եւ բազում հրաւիրականաց ներկայութեամբ կը կատարուէր օրհնութիւնն: Ո՛հ քանի քանի անգամ, եւ որքան մեծ եռանդամբ զանգակահար եմ հանդիսացած այս հանդէսներում, եւ ինչպէս հասակակից մանկունք եւ ես մին միւսի ձեռքից կը խլէին զանգակներն, ցոյց տալ թէ ո՛վ յաւել ուժով եւ արագութեամբ է կարող կատարել նոյն պաշտօնն,...» [8, էջ 145-146]: Այսինքն՝ հին ժամանակ երեխայի ծնունդ օրհնելու սովորութիւն է եղել, որի ընթացքում էլ մէկից անւելի զանգակ է օգտագործել: Նոյն հեղինակը «Մկրտութիւն» վերնագրի տակ գրում է. «...Յետ մկրտութեան եւ դրոշմի կատարման եկեղեցիէն շարական երգելով եւ զանգակաց հնչմամբ երեխային տուն կը տանէին, եւ մայրն քօղեալ նստած կը լինէր սենեակում, եւ կնքահայրն յառաջ երթալով երեխային կը դնէր նորա ծնկաց վերայ: ...Թողեալ զայն կնքահայրն պարտական էր մկրտող քահանայի աջհամբոյրն տալ, ժամկոչի սիրտն մխիթարել, եւ զանգակ հարկանողներին անմխիթար չթողնել...» [8, էջ 151-152]: Սա նշանակում է որ մէկից անւելի զանգակահարներ են եղել նաև մկրտութեան ժամանակ:

Բնիկ Նոր Զուլայեցի Տիգրան Թ. Արգարեանցը իր գրքում Ս. Պսակի խորհրդի կատարման բաժնում նշում է հետևեալը. «Վերջապէս հասնում են եկեղեցին: Կատարում է Պսակի խորհուրդը, եւ եկեղեցական թափորով-Խաչ ու Աւետարանով, շուրջառած քահանաներով, մոմերով ու զանգակներով ու հոգևոր երգեցողութեամբ գնում են փեսայի տունը...»¹² [9, էջ 200]: Այսինքն մէկից անւելի զանգակ է օգտագործել:

Ֆրանսիացի բուսաբան եւ այլ գիտութիւններ ուսումնասիրող Ժոզեֆ Պիտոն Դը Տուրնէֆորը (1700-1702 թթ.) հայերի Ս. Պատարագի մասին գրում է. «...Նրանց երգեցողությունը ևս շատ ավելի հաճելի է, եւ զանգակների մեղեդին էլ չգիտեմ՝ ի՞նչ է ներշնչում, որ սիրտդ շարժում է» [4, էջ 201]: Այսինքն Ս. Պատարագի ընթացքում մէկից անւելի զանգակ է օգտագործել: Տուրնէֆորը հայերի մկրտութեան մասին գրում է. «...Երեխայի ծնունդն ընդունող կինը տանում է նրան եկեղեցի, սակայն կնքահայրն է բերում երեխային մօր մօտ՝ թմբուկների, փողերի եւ այլ երաժշտական գործիքների հնչեղութեան ներքոյ»... [4, էջ 197]: Հաւանաբար այդ ժամանակ մեծ թմբուկ, զուռնա եւ եկեղեցու զանգակն է օգտագործել, ինչպէս որ հարսանեաց թափորի ժամանակ:

Իտալացի իրաւաբան Զովաննի Ֆրանչեսկո Կարերրի Զեմելլին (1694 թ.) հայերի մկրտութեան մասին պատմելիս գրում է. «Երբ մկրտությունն ավարտվում է՝ կնքահայրը եկեղեցուց դուրս է գալիս՝ երեխան ձեռքին, վառվող մոմե-

¹¹ Որդալէրէնք: Տե՛ս [9, էջ 54]: Երևի որոշ բառերի նման եկու ձևով է արտասանւել:

¹² Նա իր գիրքը աւարտել է 1910 թ., այսինքն՝ 19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկզբի մասին է խօսքը:

րով: Մի քանի երաժիշտների ուղեկցությամբ նա երեխային տանում է մոր տունը...» [4, էջ 261]: Թմբուկի (մկրտություն մասին խօսելիս) մասին գրել է նաև Տուրնբորը: Այս պարագային էլ ինչպես երևում է եկեղեցուց դուրս գալու պարագայում է այսպես եղել: Այսինքն մկրտողը քահանայի տիրացուի եւ զանգակների հետ եկեղեցուց նազարաններով է ուղեկցել դէպի տուն ինչպես որ հարսանեկան թափորն է եկեղեցուց փեսայենց տուն ուղեկցել:

Հոլանդացի նաւաստի Ժան Ստրիփտը (1672 թ.), դէպի եկեղեցի գնացող հարսանեկան թափորի մասին պատմելիս գրում է. «...Մինչև եկեղեցի նրանց ուղեկցում են ծնողները եւ ընկերները՝ ոմանք ձիերով՝ մյուները ոտքով՝ բազմաթիվ երաժշտական գործիքների նվագակցությամբ...» [4, էջ 134]: Այսինքն նորապսակներին եկեղեցի ուղեկցելիս նոյնպես օգտագործել են նազարանները: Նորապսակներին ուղեկցող նազարաններից են եղել դափն (նաղարա¹³ կամ մեծ թմբուկ) ու զուռնան, ինչպես նաև զանգակը:

Ֆրանսիացի Վեդարատրների միաբանությունից Գաբրիել Դը Շինտը (1640 թ.) Զորինէքի արարողության մասին գրում է. «...Եկեղեցում օգտագործվող երաժշտական գործիքների ուղեկցությամբ նրանք բավական երկար սաղմոսեցում են...» [4, էջ 71]: Այստեղ անշուշտ խօսքը զանգակի, ծնծղաների եւ քռոցների մասին է, քանի որ Զորինէաց արարողության՝ եւ եկեղեցում օգտագործող նազարանների մասին է խօսքը:

Վերը նշած երաժշտական նազարաններից մէկը անշուշտ զանգակն է եղել, որովհետև, ինչպես տեսնում ենք տեղացի եւ այլ հեղինակների գրածքներում, հին լուսանկարներում, եւ իրենց յիշողությունները մեզ պատմողների մօտ, որոնք դեռ անցել դարում, Մկրտության եւ Պսակի խորհուրդների եւ դրանց հետ կապած սովորությունների ականատեսն են եղել, ապացուցում են զանգակի օգտագործման փաստը:

Նոր Զուռայում մինչև այժմ օգտագործող եկեղեցական նազարաններից մէկը զանգակն է:

Ինչպես տեսանք՝ երբեմն մէկից աւելի զանգակ է օգտագործել: Սա թերևս այն պատճառով է, որ արարողությունները ըստ տեղական սովորության կատարել են տուեալ ընտանիքի թաղային եկեղեցում, և բնականաբար տուեալ թաղի եկեղեցու սպասքն է օգտագործել: Որոշ եկեղեցիներ ունեն մէկից աւելի զանգակ: Վստահաբար պարագան տարբեր է եղել, երբ մի քանի քահանայ է հրափրած եղել արարողության:

Զանգակի (Ձեռաց զանգ) օգտագործումը Նոր Զուռայում եւ Սպահանի շրջակայ հայաբնակ գաւառներում, ըստ ականատեսների եւ արարողության մասնակիցների

Տարիների ընթացքում Չհարմիալ եւ Փերիա գաւառների հայերից, իրենց ծննդավայրից գաղթել եւ բնակություն են հաստատել Նոր Զուռայում եւ նրանցից

¹³ Ըստ Է. Հեուլցերի լուսանկարների՝ Նոր Զուռայում օգտագործել է նաղարա եւ զուռնա (դափ ու զուռնա):

հոգևորական ձեռնադրաձևերը տեղիս եկեղեցական սովորություններն իրացնելով (չնայած գրեթե նոյնն էին) նոյնությամբ շարունակել եւ պահպանել են:

Զանիկ սարկաւագ Ղազարեանը¹⁴ մեզ պատմեց զանգ հնչեցնելու պահերը ըստ հետևեալի. «Ջրօրհնէքի արարողութեան ընթացքում «Ամէն ալելուիա» երգի ժամանակ հնչեցում է զանգը: Զանգը չի հնչեցում «Առաքելոյ Աղանոյ» երգի եւ օրհնութեան ժամանակ»:

Մկրտութեան ժամանակ «Օրհնեսցի եւ սրբեսցի ջուրս...», դրանից յետոյ երգուող «Ամէն Ալելուիա»ի ժամանակ երեք անգամ զանգ են հնչեցնում: Երեխային մկրտելուց յետոյ, երբ երեխային գրկած տուն են տանում, զանգը հնչեցնում են մինչև երեխայի տուն»:

Նշան օրհնութեան (*նշանդրէնքի*) ժամանակ «Խորհուրդ Անճառ» շարականը ԱԿ է: Հարսանեաց հանդերձն օրհնելու «Խաչանիշ դրոշմամբ» շարականի (ԴՁ) ժամանակ զանգակը հնչեցնում են:

Սուրբ Ծննդեան տնօրհնէքի ժամանակ Ս. Ծննդեան «Խորհուրդ Մեծ» շարականի երգեցողութեան ընթացքում զանգակը հնչեցնում են, իսկ Ս. Յարութեան տնօրհնէքի ժամանակ «Այսօր Յարեաւ» ԱՁ շարականի երգեցողութեան ընթացքում են զանգակ հնչեցնում: Զանգ չի հնչեցում Աւետարանի ընթերցման ժամանակ:

Սամսոն սարկաւագ Զարգարեանը¹⁵ իր պատրաստած մեծ և փոքր զանգերը հնչեցնելով երգեց մեզ համար Ջրօրհնէքի «Ամէն Ալելուիա», մկրտութեան «Փառք Ի Բարձունս», մկրտութեան խորհրդից յետոյ երեխային տուն տանելու ժամանակ տուն մտնելու պահին «Լոյս Ի Լուսոյ», հարսանիքի թափորի ժամանակ «Լոյս Ի Լուսոյ», Ս. Ծննդեան «Խորհուրդ Մեծ եւ Սքանչելի» եւ Ս. Յարութեան «զԼուսանալն Միաշաբաթին» տօների տնօրհնէքների երգերը (շարականներ): Նա զանգ հնչեցնելու մասին ասաց, որ. «Այն ուրախութիւն է երկնային զանգ, երկնային ուրախութիւն է: Նա տնօրհնէքներին զանգակ հնչեցնելու համար ասաց որ ուրախութիւն է, Սուրբ Հոգու նշան է որ Սուրբ Հոգու նշանը ստանաք»: Նա արագ տեմպով զանգ զարնելով երգեց:

Այս երկու զանգերը ինքնաշէն են, մեծը խոհանոցային ամանից է պատրաստուած, իսկ փոքրը՝ հեծանիւի զանգից: Նա շատ նւիրած էր եկեղեցուն եւ այնքան սիրում էր մեր եկեղեցու երգեցողութիւնը, որ իր համար պատրաստել էր այս զանգերը:

Սամսոն Սրկւգ. Զարգարեանի պատրաստած մեծ զանգի չափերն ըստ հետևեալի են. տրամագիծը 15սմ, հաստութիւնը 0.5 սմ, կիսագունդ մասը դրսի կողմից 10 սմ, փայտէ բռնակի երկարութիւնը՝ 8 սմ, լայնքը վերին մասում 3 սմ:

¹⁴ Նա Ն. Զուլայի Ս. Յովհաննու եկեղեցու սարկաւագ է եղել: (Նա ծնել է Փերիա գաւառի Ղալամելիք գիւղում 1946 թ. եւ գիւղում էլ տիրացու է եղել): Նրա տւած տեղեկութիւնները գրի ենք առել 2011 թ.:

¹⁵ Սամսոն Սրկւգ. Զարգարեանը երկար տարիներ Ն. Զուլայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու տիրացուն է եղել: Նա ծնել է Փերիա գաւառի Սանգիբարան գիւղում, 1931 թ. յուլիսի 10-ին: Տեղեկութիւնները գրի ենք առել 2022 թ. ամռանը: Մահացաւ 2022 թ. հոկտեմբերին:

Հարածիչի ընդհանուր երկարությունը 15 սմ, որից 4 սմ-ը կլորացած մասն է, կլորացած մասի անցքը 1 սմ է: Պլաստմասէ պարանի (էլէկտրական լար) երկարությունը 59 սմ, իսկ լայնքը՝ 0.5 մմ: Փոքր զանգի չափերն են. տրամագիծը 7.5 սմ, հաստությունը՝ 2 մմ, կիսագունդ մասը դրսի կողմից՝ 5.7 սմ, բռնակի (այլ մետաղ) երկարությունը՝ 2 սմ, իսկ անցքը՝ 2 սմ: Հարածիչի ընդհանուր երկարությունը 8 սմ է, որից 1.5 սմ-ը կլորացած մասն է, կլորացած մասի անցքը 1 սմ է: Կաշից պարանի երկարությունը կապերի հետ միասին գրեթե 24 սմ է, իսկ լայնքը՝ 6 մմ:

Սամսոն սարկաազ Զարգարեանի ձեռքով պատրաստած մեծ եւ փոքր զանգերը

Նկ. 20. Զանգերը դրսի կողմից

Նկ. 21. Զանգերը ներսի կողմից

Խաչատուր քահանայ Զարգարեանը¹⁶ մեզ պատմեց որ. ««Անդաստան»ի, «Փառք Ի Բարձունս»ի ժամանակ, կնունքի (մկրտության) ժամանակ, ինչպես նաև նշանդրէնքի (նշանադրություն օրհնելու) ժամանակ տնօրինէքների ժամանակ զանգակը հնչեցում էր»: Նրա հայրը քահանայ¹⁷ է եղել եւ իր պատմելով, երբ փոքր է եղել, չորս տարի զանգակ է զարնել, երբ մեծացել է՝ հինգ տարի բուրվառ է գցել, իսկ փոքր մի տղայ զանգակ է զարնել: Նա տարիներ առաջ մեզ պատմել է նաև այն մասին, թե երբ գիտերում տնօրինէք էին գնում՝ զանգը փողոցից (տան դռնից) զարնելով էին գնում, որ տանը որ մօտենում էին՝ տնեցիներն արդէն գիտէին, որ քահանան եւ տիրացուն իրենց տունն են մտնելու օրհնելու համար, եւ բոլոր տնեցիները հաւաքում էին, ներկայ լինելու տնօրինէքի արարողութեանը»: Սա մի տեսակ ազդարարություն է եղել, Տօնական Աւետիսի ուրախ ազդարարություն եւ տնեցիների համախմբում Տօնական Աւետիսը ընդունելու համար:

¹⁶ Խաչատուր Քինյ. Զարգարեանը (Սամսոն սրկզ. Զարգարեանի եղբայրը) քահանայ է ձեռնադրւել 2008 թ., Նոր Զուղայում, Մեծ Մէլդան թաղի Ս. Աստածածին եկեղեցու ծխատէր քահանան է, ինչպես նաև Ս. Յակոբ, Ս. Բեթղեհէմ Ս. Գէորգ եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիների քահանան է: Նա նաև Փերիա գաւառի այցելու քահանան է:

¹⁷ Յովհաննէս Ազ. Քինյ. Զարգարեան, որը ծնւել էր 1907 թ. Յունւարին Փերիա գաւառի Սանգիբարան գիւղում: 1947 թ. ներգաղթեց Հայաստան, ապա 1994 թ. վերադարձաւ Նոր Զուղա: Վախճանւել է Նոր Զուղայում 2000 թ. Յովիսին 9 ին 93 տարեկան հասակում:

Զանգակների օգտագործումը Չհարմիալ եւ Փերիա գաւառների հայա- բնակ գիւղերում ըստ պատմական յիշատակումների

Զանգակները օգտագործել են նաև Սպահանի մօտ գտնուող, Չհարմիալ եւ Փերիա գաւառների հայաբնակ գիւղերում, ուր բնակութիւն էին հաստատել Շահ Աբբաս Ա.-ի միջոցով Հայաստանի տարբեր շրջաններից բռնագաղթած հայեր:

Քանի որ այս երկու գաւառները մաս են կազմել ժամանակի Իրանա-Հնդկաստանի՝ այժմ Սպահանի Հայոց Թեմին եւ Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի հովանաւորութեան եւ ենթակայութեան տակ են եղել, եւ ինչպէս բնիկ տեղացիներն են պատմում եւ կարդում ենք գաւառների պատմութեան գրքերում, երևում է, որ եկեղեցական արարողութիւնները եւ դրանց հետ կապած սովորութիւնները կատարել են գրեթէ նոյնութեամբ:

Չհարմիալ գաւառի հայութեան պատմութեան վերջին շրջանն այսպէս եղաւ. քանի որ այդ գաւառի ժողովուրդը սեփական հող չունէին եւ աշխատում էին խաների հողերի վրայ, այդ պատճառով գաւառի երիտասարդութեան մի մասը աշխատանքի էր անցել Իրանի հարաւ արևմտեան Խուզիստան նահագի նաֆթային ընկերութեան տարբեր մասնաճիւղերում, եւ այդպիսով իրենց ապահովել էին յարմար աշխատանքով եւ ունէին բարեկեցիկ կեանք եւ սա պատճառ էր, որ գաւառի ժողովրդի թիւը գնալով նազել սկսի: Գաւառի ժողովրդի մի մեծ մասն էլ 1946 թ. ներգաղթեց Հայաստան: Ամբողջ գաւառից մնաց երեք գիւղ միայն: Գաւառը վերջնականապէս դատարկեց 1967 յուլիսի 27-ին Մամուքա գիւղի Ս. Աստածածին եւ 1967 հոկտեմբերին 6-ին Սիրաք գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցիներում մատուցած վերջին Ս. Պատարագներով [10, էջ 103 և 105], որով փակեց այս գաւառի պատմութիւնը:

Այս գաւառում արած հարսանեկան մի լուսանկարում [11, էջ 519] (նկար 22) (գիւղի վերջին շրջան), երևում է մի պատանի, որը զանգակը ձեռքին հնչեցնում է. սա ապացոյց է, որ հարսանեկան թափորի ժամանակ այս գաւառում ևս հնչեցել է ձեռքի զանգը (զանգակը):

Բնիկ Չհարմիալցի Աւետիք քինյ. Եղգարեանը իր գրքում պատմելով Պսակի օրայ մասին գրում է. «...նաև «Արդ հրամանաւն Աստածային»¹⁸ սագի նագով գնում են եկեղեցի: ...Պսակի արարողութիւնը վերջանալուց յետոյ հարս ու թագաւորին տանում են տուն՝ սագի նագով եւ «Արեգական» երգելով» [12, էջ 152]: Այստեղից էլ պարզում է, որ թափորը եկեղեցի գնալիս երգել է «Արդ հրամանաւն Աստածային» երգը, իսկ եկեղեցուց դուրս գալիս ուղեկցել է «Արեգական» երգով:

Չհարմիալ գաւառի վերջին շրջանում, ինչպէս մեզ պատմեցին Վարուժ եւ Անժել Ղարախանեանները¹⁹ (չհարմիալցի ամուսիններ) իրենց գիւղերում, Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան տնօրինէքների ժամանակ քահանան եւ տիրացուն որ գալիս

¹⁸ Այս երգը 1830-ական թ. հեղինակել եւ ձայնագրել է Նոր Զուլայում ջուղայեցի Գրիգոր Քինյ. Յովսէփեանը, որը ժամանակին երգել է Նոր Զուլայում, հարսին հայրական տնից եկեղեցի տանելու պահին [տե՛ս 9, էջ 197-199, 7, էջ 136-138]:

¹⁹ Տղամարդը ծնել է Չհարմիալ գաւառի Սիրաք գիւղում, իսկ կինը Ահմադ արադ գիւղում:

էին, տիրացուն դրսից էր զանգակը հնչեցնելով քահանայի հետ մտնում տան բակ: Տնօրինէքի ժամանակ տիրացուն զանգակը տալիս էր տան փոքրին, որ հնչեցնէր: Եկեղեցում օգտագործելու, ինչպէս նաև հարսանեկան թափորի պարագաները չէին յիշում:

Նկ. 22. Չհարմիալ գաւառ, վերջին շրջան [11, էջ 519]

Փերիա գաւառին վերաբերող մի քանի լուսանկարներում հանդիպում են վերը նշած ծեսերին վերաբերող պատկերներ:

Փերիա գաւառում ևս օգտագործել են այս զանգակը: Իսկ ներկայիս (2022 թ.), որ դեռ որոշ գիւղերում մի քանի հայ բնակիչներ կան եւ կանգուն են եկեղեցիները, Նոր Զուլայից քահանայ է այցելում, եկեղեցում կատարում են Զօրինէքի արարողութիւն, իսկ տներում Ս. Ծննդեան եւ Զատիկին՝ Ս. Յարութեան տնօրինէքների արարողութիւնները եւ այդ ընթացքում էլ օգտագործում են այս զանգակը:

Լ.Գ. Մինասեանը իր գրքում, Մկրտութեան բաժնում գրում է. «...քահանան շարական երգելով եւ մի հոգի էլ փոքր զանգը հնչեցնելով, գնում էին տուն» [13, էջ 234]: Նկար 23-ում տեսնում ենք Փերիա գաւառի գիւղերից մէկում, մկրտած երեխային քաւորի գրկում, քահանայի եւ զանգակահարի հետ միասին ուղեկցում են տուն: Սա ապացոյց է, որ հին ժամանակայ նման (ինչպէս որ Ն. Զուլայում է եղել) քաւորն է մկրտած երեխային տուն տարել:

Նկ. 23. Փերիա գաւառ, քահանան, քաւորը եւ զանգակահարը մկրտածին տուն տանելիս

Զանգակը օգտագործել է հարսանեկան թափորը հարսենց տնից եկեղեցի գնալիս եւ Պսակի արարողությունից յետոյ եկեղեցուց փեսայենց տուն գնալու ընթացքում, մեծ թմբուկի եւ զուռնայի (դափ ու զուռնա) հետ միասին: Նկար 24-ում պատկերած է նորապսակներին ուղեկցող թափորը, որի առջևից գնացող փոքր տղան զանգակ է հնչեցնում: Նկարում երևում են զուռնա եւ մեծ թմբուկ նագողներ: Թմբկահարի մէջքի յետևում երևում է մի փոքր տղայի գլուխ եւ զանգակի կաս-թսայանման մասը: Հաւանաբար երկու զանգակահար են եղել այդ թափորում:

Նկ. 24. Փերիա գաւառ²⁰, 1950-60-ականներ

Համար 25 նկարում քահանայի առջևից գնացող փոքրիկ տղան զանգակը հնչեցնելիս: Նկար 25-ում [14, էջ 111] երևում է հարսանեկան թափորը որ եկեղեցուց դուրս է եկել եւ ուղևորւել դէպի տուն: Երևում է փոքր տղայ, որը զանգահարելով քահանայի կողքից եւ երաժիշտների յետևից քայլում է:

Նկ. 25. Նկարիչ՝ Սմբատ Տէր Կիրեղեան Փերիա գաւառ, հարս ու փեսային ուղեկցող թափոր

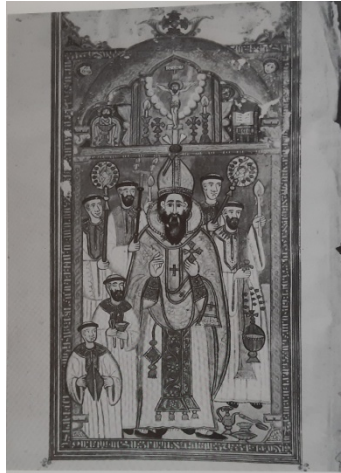
²⁰ Լուսանկարը վերցրել ենք «Հայեր Փերիա գաւառ» facebook-եան էջից:

Նկ. 26. Նկարիչ՝ Սմբատ Տէր Կիրեղեան Փերիա գաւառ, հարս ու փեսային եկեղեցուց տուն ուղեկցող թափոր

Զանգակի (ծող ունեցող) մի պատկեր Նոր Զուլայում ծաղկած մի մատենից

Զող ունեցող մի զանգակի (տարբերակ) օգտագործումը պատկերել է 1687 թ. Ն. Զուլայում գրած եւ ծաղկած մի մատենում, որը «Խորհրդատետր» է [15, էջ 190] (նկ. 27), այս մատենի ծաղկողն է Հայրապետ անունով մի անհատ: Այն պատկերում է եկեղեցական թափոր, որի մէջ տւեալ զանգակից բացի երևում են եւ այլ ծիսական նագարաններ, որոնց մասին կը խօսի իրենց տեղում: Քանի որ պատկերը «Խորհրդատետր» կամ Պատարագամատոյց է, ուրեմն պատկերում Ս. Պատարագի թափոր է, ինչպէս նաև տւեալ էջում պատկերած խորանի պատկերները Ս. Պատարագի խորհուրդն են ներկայացնում: (Երբ բարձրաստիճան հոգևորական է Ս. Պատարագի խորհուրդը կատարում, եկեղեցական թափորով է մտնում եկեղեցի եւ արարողութիւնն աւարտելուց յետոյ նոյն թափորով եկեղեցուց դուրս գալիս): Այս պատկերում զանգակահարը քայլում է բարձրաստիճան հոգևորականի գրեթէ կողքից: Նա հասուն տարիքի տղամարդ է, որից էլ պարզ է դառնում, որ եկեղեցական թափորի ժամանակ զանգակահարը պիտի փորձառութիւն ունենող անձ լինէր, որը կարողանար երգեցողութեան ծայնն ու ռիթմը ճիշտ պահպանէր (ապահովէր): Զանգակի ձևը քիչ տարբեր է: Զանգակի բացառապէս գնալով քիչ լայնացած է: Զանգակի երկու մետաղեայ մասերը պարանով իրար միացած չեն: Զանգակին՝ դրսի կողմից ամրացած է հարթ ծող, որի գոյնը զանգակի գոյնից տարբեր է, հաւանաբար այլ մետաղից է պատրաստւած, եկեղեցու սպասարարը զանգակը բռնել է ձախ ձեռքում, զանգակի եւ ծողի միացման մասից, զանգակի բացող մասը դէպի վեր է (ինչն հին լուսանկարներում եւ այժմ այդպէս չէ), ձախ ձեռքի բռնած մասից ներքև՝ երևում է ծողի ներքևի մասը որի մակերեսը ինչպէս նշեցինք հարթ ձևով է: Զանգակի դրսի կողմում փոքր կլորաւուն կէտեր կան, իսկ եզրին գծիկներ, որոնք հաւանաբար փորած զարդեր են զանգակի վրայ: Հարաւորաբար՝ որի վերևի մասը թեքած է դէպի հարաւորից ծողը, բռնել է աջ ձեռքում, հարաւորից ներքևի մասը ոլորած ձևով է, հարաւորից ևս զանգակի գոյնից տարբեր գոյն ունի, ինչն էլ նշանակում է, որ այլ մետաղից է պատրաստւած, հարաւորից եւ զանգակի ծողի գոյները միմեանց նման են:

Նկ. 27. Նոր Զուղայում 1687 թականի գրած եւ ծաղկած «Խորհրդատետր»

Նկ. 28. Նոր Զուղայում 1687 թականի գրած եւ ծաղկած «Խորհրդատետր» (հատաձև)

Բնիկ Նոր Զուղացի Ռոզի Մելքոմեանը²¹, որի մեծ հայրը քահանայ²² է եղել, մեզ պատմեց, որ իր մանկության տարիներից յիշում է իր մեծ հոր զանգակը, որն ուներ մետաղեայ ձող, որին հարաձուլ էին առանձին հարաձիչով: Նրա պատմելով՝ զանգակը կիսագունդ ձևով է եղել: Հարաձիչը եղել է մետաղից եւ հարթ է եղել (առանց ոլորի): Ձողը դրսից ամրացած է եղել կիսագունդ մասին: Հարաձիչի գլխամասը եղել է ձևաւոր, որի ձողի ուղիղ մասից բռնել են եւ ձևաւոր մասով հարաձել են զանգակին: Զանգակը, ձողը եւ հարաձիչը նոյն գոյն (բաց մոխրագոյն մետաղից) են պատրաստուած եղել: Նրա պատմելով՝ միջին արագութեամբ էին հարաձում զանգակին: Փաստօրէն զանգակի այս ձևը 20-րդ դարում դեռևս գոյութիւն է ունեցել Նոր Զուղայում:

Ձող ունեցող զանգակի նմոյշներ Վասպուրականից եւ Սիսեանից

Ձող ունեցող զանգակի մի օրինակ էլ պատկերուած է «Հնչիւն եւ լռություն երաժիշտը եւ նվագարանը դարերի հոլովոյթում» [16, էջ 277] (նկար 29)²³, գրքի մէջ: Գրքում գրուած է որպէս Երգեհոն-զանգ, այս զանգը պղնձից է պատրաստուած եւ տրամագիծը 12 սմ է: Վրայի արձանագրութիւնն այս է. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԶԱՆԳԱԿՍ ՌՍԴԱԿԵՍԵԱՆ ՍԻՄՕՆԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՑՈՅ ՆՈՐԱ ԹԱՄԱՄԻՆ ԶՈՐ ԵՏՈՒՆ ՀՐԱՇԱԼԻ ՎԱՆԻՆ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԱՅ Ի ՄԱՅԻՍԻՆ 1836 ՄԱՅ(Ի)ՍԻ 17: Այս զանգը նւիրել է Ս. Յակոբի Վանքին, Մոկս, Վասպուրական: Սրա տար-

²¹ Ռոզի Մելքոմեան (Մկրտչեան), որի հանգուցեալ ամուսինը երկար տարիներ աւագ սարկաւագ էր Թեհրանի եւ Նոր Զուղայի եկեղեցիներում:

²² Հանգուցեալ Տ. Կարապետ Ագ. Քինյ. Թումիկեան (1868-1957), որը թաղուած է Ն. Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի բակում: Նա տարիներ ծառայել է Ն. Զուղայի Ս. Յովհաննու Կարապետ եկեղեցում: Մեկնել է Հնդկաստան, այնտեղ ևս ծառայել է, ապա վերադարձել: Նա եղել է Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմի առաջնորդական փոխանորդ:

²³ Ինչպէս գրքում նշուած է, այս զանգը այժմ գտնուում է Հայաստանի Պատմութեան թանգարանում, համար 2663:

բերութիւնը Նոր Զուլայի զանգակների հետ համեմատած այն է, որ պարանի փոխարէն ունի մետաղեայ ձող: Մետաղեայ ձողը քիչ նման է Նոր Զուլայում 1687 թ. ծաղկած մատենանի նկարի զանգակի ձողին: Այսինքն Վասպուրականի զանգակի ձողը հարթ է, իսկ Նոր Զուլայինը նոյնպէս, սակայն Վասպուրականինը քառանկիւն է, Ն. Զուլայինը՝ ոչ: Վասպուրականի զանգակը կիսագունդ ձևով է, իսկ Նոր Զուլայինը գնալով լայնացել է:

Նկ. 29

2013 թ. հնագէտ Արմէն Նալբանդեանը²⁴ եւ իր խումբը, Շիկահողի (Սիւնիքի մարզ) Ս. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցու պեղումների ժամանակ հարաւային ասանդատնից գտել են բրնձով մի իր՝ չիմանալով թէ դա ինչ է (նկար 30)²⁵, սակայն երբ 2022 թ. մարտ ամսին հնագէտը այն հրապարկել է իր facebook-եան էջում, Ռուբէն Կնեազեանը տեսնելով այն, բացատրական եւ լուսանկարներ է ուղարկել այդ իրի մասին, որը զանգ է: Այս գտնւած զանգի մակերեսի վրայ փորագրւած է «ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ՂՈՆՃԱՅ»²⁶: Ահաւասիկ մի ապացոյց մեր վերը ասածի, որ այս տիպի զանգը ժամանակին օգտագործւել է Հայոց Առաքելական եկեղեցիներում:

Նշենք, որ Շիկահողը, որը ներկայիս Սիւնիքի մարզում է գտնւում, հարևան է ներկայիս Նախիջևանի ինքնաւար հանրապետութեանը, որի Երնջակ գաւառում է գտնւել Հին Զուլան: Միգրացի տարածաշրջանում տարածւած է եղել, կամ փոխառնւել է Հին Զուլայից, կամ էլ նւիրատուն է ջուլայեցի եղել:

²⁴ Տե՛ս Արմէն Նալբանդեանի facebook-եան էջ 2022 թ. մարտի 2:

²⁵ Թայնացւած նկարը մեզ է տրամադրել Ռուբէն Կնեազեանը Ֆրանսիայից:

²⁶ Այս զանգակը գտնւում է Հայաստանի Պատմութեան թանգարանում, համար Ա 2659, գրւած է էջմիածին - 18-րդ դար:

Նկ. 30

Զանգ, Ծնծղակ, Երգեհոն

Ինչպես վերը նշել ենք՝ 29-րդ լուսանկարում գրած է Երգեհոն-զանգ:

Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը իր գրքում [17, էջ 117-118], **Զանգակ** բառի տակ գրում է. «Ծանօթ ծայնական գործիք զանազան մեծութիւններով, ամենէն մանրերէն որ ձեռքի վրայ կը գործածուին, մինչև մեծամեծները, որ անշարժ կը մնան: Պղնձէ ձուլած, բերանը բացուած ու գլուխը գոգաւոր գոցած, վերի կողմը բռնելու կամ կախելու տեղ մը ունի եւ մէջէն կախուած լեզակ մը գոգաւոր պղնձին մէջ շարժուելով թնդացող ու զօրաւոր ձայն կը հանէ»: Ահաւասիկ մի ապացոյց ձեռքի վրայ գործածող զանգակների մասին, սակայն այստեղ շարունակութեան մէջ, միջից կախուած լեզակի մասին է ասում, որն էլ տարբեր է Նոր Զուղայում օգտագործող զանգակներից:

Հր. Աճառեանը զանգակ բառի բացատրութեան մէջ մի տեղ գրում է, «...Արդի գրականում արևելեան բարբառը գործածում է զանգ, իսկ արևմտեան բարբառը՝ զանգակ... [19, էջ 79]»:

Իսկ Ներսէս Մկրտչեանը իր կազմած Երաժշտական Բառարանում գրում է. «Զանգակ, Զանգիկ-1. տե՛ս Զանգ, - հայ եկեղեցում ընդունված էին երկու երաժշտական գործիքներ՝ ԶԱՆԳԱԿԸ և ԾՆԾՂԱՆ (ՔՇՈՅԸ)» [20, էջ 84]:

Մաղաքիա արք. Օրմանեանը իր բառարանում (ինչպես նաև Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկիչ հիանդանոցի Հայոց), **Ծնծղակ** բառի տակ գրում է. «Փոքր պղնձէ գործիք կիսագունդ զանգակի ձևով եւ վրայի կողմէն բռնելու կոթով մը, որ պղնձէ թաթով դուրսի կողմէն կը բախուի և ձայները ճշդելու և կանոնաւորելու կը ծառայէ: Ռամկօրէն *զիլ* անունով ճանչցուած է, և մեր եկեղեցիներուն մէջ տարածուած կիրառութիւն ունի» [17, էջ 143 և 18, էջ 150]: Այս նազարանի նկարագրութիւնը եւ բացատրութիւնը համընկնում է զանգակի հետ, սակայն նկարագրութեան մէջ ասում է կիսագունդ զանգակի ձևով, այսինքն եղել է նաև այդպիսի զանգակ, որի նման է եղել ծնծղակ նազարանը, կամ թէ զանգակի (արևմտահայերէն) նման բայց ոչ թէ լայնացող, այլ կիսագունդ ձևով: Ինչպէս նաև որ ծնծղակը ունեցել է բռնելու կոթ: Ուշադրութիւն դարձնենք, որ նա գրել է, որ պղնձէ թաթով դուրսի կողմից հարածել են: Այսինքն հարածիչի վերին մասը, որը հարածել է զանգակին, թաթանման է եղել: Ինչին էլ հանդիպում ենք և Նոր Զուղայում ծաղկած Խորհրդատետրի պատկերում և Նոր Զուղայեցի

Ռոգի Մելքոնեանի պատմածում: Օրմանեան սրբազանը նաև կարևոր մի գրառում է արել, որ մեր եկեղեցիների մէջ տարածած կիրառութիւն ունի, այսինքն Օրմանեանի ապրած ժամանակաշրջանում (18-19-րդ դդ.), եւ դարձեալ մեր վերը նշած խօսքի համաձայն, որ եկեղեցիներում օգտագործել են, սակայն ջարդը տեղահանութիւնն ու թալանը թողել են իրենց ցաւալի հետևանքները Հայոց եկեղեցու վրայ: Նաև ուշադրութիւն դարձնենք, որ թէ Ծնծղակը թէ թաթը, որով հարածել են, պղնձից են եղել:

Այստեղ ուշադրութիւն դարձնենք այն հանգամանքի վրայ, որ եղել է եւ զանգակ եւ ծնծղակ միմեանց նման, բայց զանգակը ունեցել է բռնելու կամ կախելու տեղ, իսկ ծնծղակը ունեցել է բռնելու կոթ:

Նոր Զուլայում զանգակները օգտագործել եւ օգտագործում են տօնական եւ ուրախ առիթների ժամանակ, այն իսկապէս երգեցողութեան ռիթմը կարգաւորող եւ օրւան պատշաճ տրամադրութիւն ստեղծող նազարան է, եւ դա մենք մեր փորձից գիտենք, երբ եկեղեցում «Անդաստան»ի արարողութեան ժամանակ օգտագործում էինք այն: Ճիշտ է, մեր օրերում եկեղեցիներում երգեհոն (էլէկտրական, իսկ նախկինում Ֆիսհարմոն) է օգտագործում և այդ նազարանը նազողի միջոցով ապահովում է երգեցողութեան եւ ձայնը եւ ռիթմը, բայց զանգակի օգտագործումը մի այլ ձև է ռիթմը պահպանում եւ օրւան պատշաճ ուրախ տրամադրութիւն ստեղծում: Հաւանաբար վաղ անցեալում, ինչպէս Մաղաքիա Արք. Օրմանեանն է գրել, նաև ձայնի կարգաւորող գործ (դեր) է կատարել, մեր ժամանակներում զանգակը տնօրինէքների ժամանակ, քահանայի եւ տիրացուի երգերը միաձայն եւ միասին սկսելու եւ միանման ռիթմով երգելու դերն է կատարում: Ներկայում Ս. Պատարագի ժամանակ եկեղեցիներում զանգակ չի օգտագործում, թերևս այն պատճառով, որ երգեհոնն է ձայնի եւ ռիթմի կարգաւորումն ապահովում, իսկ մկրտութեան, նշան օրհնութեան եւ տնօրինէքների ժամանակ այն դեռևս օգտագործում է, քանի որ այդ արարողութիւնների ժամանակ երգեհոն չի օգտագործում:

Հայոց եկեղեցում, ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանեանի, «Մեր մէջ սովորութիւն եղած երգեհոնը մեծ ու բոլորակ ծնծղայ մըն է, որ մէջտեղէն կաշիէ օղակով մը կախուած կը բռնուի և թաթով կը բախուի, և բախման չափերով երգեցողութեան կանոնաւորութեան կօզնէ»: Այս նախադասութիւնը ևս մտածելու տեղիք է տալիս: Արևմտահայերէնով բոլորակ կիսագունդ, բայց ինչո՞ւ է ծնծղայ կոչում, քանի որ ծնծղակ բառն էլ է բացատրել: Մի տարբերութիւն ևս, որ վերը նշեցինք, ծնծղակը ունեցել է բռնելու կոթ (ծող), իսկ ծնծղան՝ կաշից օղակ: Փաստօրէն, այս նազարանը Հայոց Առաքելական եկեղեցում ներկայիս երգեհոն նազարանի դերն է կատարել, որպէս ձայնի եւ ռիթմի կարգաւորող նազարան, մէկից ւելի հոգևորականների երգեցողութեան ընթացքում:

Եզրակացութիւն

Նոր Զուլայում ապրելով, մօտիկից դիտելով եւ հնչեցնելով ներկայում գոյութիւն ունեցող գրեթէ բոլոր զանգակները, հետևեալ եզրակացութեանն ենք հանգել, որ զանգակները դառը ժամանակներում եկեղեցիներից թալանւել են,

եւ երբ նորերն են ծուլել, դրանք էլ ժամանակի ընթացքում օգտագործելու պատճառով փչացել են, ճաքել են կամ կոտրուել եւ դրանց փոխարինել են նորերը, չնայած կան նաև հները: Թերևս երբ հայ վարպետներ չեն եղել, որ ծուլեն նման զանգակներ, ուստի յարմարեցրել են հեծանիւի զանգը կամ պարսկական աւանդական մարգաձկի (զուլխանէ) մարգասրահի զանգը: Քանի որ որոշ զանգեր, յատկապէս աւելի նորերը, չափերով աւելի մեծ են, քան հին զանգակները, նաև ծուլած մետաղների գոյնը աւելի մուգ է, ինչպէս նաև ներսի կողմից կիսակլոր մետաղ է ամրացած, ինչն էլ ապացոյց է, որ զանգ է եղել, որը ներսի մասում ունեցել է լեզակ եւ այն հանել է: Դատելով հարածիչների ձևից, որոնց մէջ կան բաւականին հին ձևով պատրաստւածները, դրանք ևս փչանալու դէպքում փոխարինել են աւելի պարզ ձև ունեցող հարածիչներով: Թերևս հին ժամանակ բոլոր զանգակները բռնակներ են ունեցել, որոնք էլ կոտրուելու դէպքում նորերը չեն միացրել եւ միայն պարանը զանգակի եւ հարածիչի անցքերից են իրար միացրել: Ամենահին թակիր զանգակը Ս. Յովհաննու եկեղեցու զանգակն է, որը թագրում է 1714 թ., այն առանց բռնակ է: Այս եկեղեցին կառուցել է 1613 թ.: Ս. Աստուծածին եկեղեցու զանգակի բռնակը ունի ծաղկաւուն շրջանակ, որը նստում է զանգակի վրայ, բռնակը շարժական է: Մեր կարծիքով իսկական զանգակները այս վերջին երկուսի նման եւ չափերով են եղել: Այս զանգակները պատրաստուել են արոյրից (*դեղնապղինձ*), իսկ բռնակները այլ մետաղից (երկաթ, *արկաթ*): Հարածիչներն էլ պատրաստուել են երկաթից, դրանց գլխամասերը հին ժամանակ եղել են ձևաւոր եւ ունեցել են անցք: Եւ արձանագրում ենք այն փաստը, որ այս գաղթօջախում հնարաւորինս աշխատել են պահպանել հնուց եկած եկեղեցական այս նազարանը եւ օգտագործել արարողութիւնների ընթացքում եւ հասցնել մինչև մեր օրերը: Եւ այժմ էլ աշխատում են նոյնպիսի հոգատարութեամբ հնարաւորինս պահպանել:

Գրականութիւն

1. Դարիժեցի Առաքել. Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ.Ա. Խանլարյանի. Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1990:
2. Տէր Յովհաննէան Յարութիւն Թ. Պատմութիւն Նոր Զուլայի, Բ հատոր, 1881, աշխարհաբարի թարգմանեց Պետրոսեան Պօղոս Աւգ. Քհնյ. Նոր Զուլա, 1981:
3. Քոչարյան Արամ. Երաժշտական գործիքները Հայաստանում. Երևան, Ամրոց գրուպ, 2008:
4. Թաշիրյան Էլիզաբեթ. Նոր Զուլան Երոպական աղբյուրներում 17-18-րդ դդ., մաս Բ. Երևան, 2017:
5. Թաշիրյան Էլիզաբեթ. Նոր Զուլայի հայ գաղթօջախը 17-18-րդ դդ., Երոպական Աղբյուրներում, մաս Ա. Երևան, 2012:
6. Մինասեան Լ.Գ. Նոր Զուլան աւելի քան մէկ եւ քառորդ դարում, Նոր Զուլայի պատմութեան, Գ հատոր. Ս. Էջմիածին, 1999:
7. Պետրոսեան Պօղոս Աւգ. Քհնյ. Նոր Զուլայի Նախկին Հայ Բնակիչների Կեանքը, տպարան Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1974:
8. Տէր Ստեփանոսեան Թ. Նոր Զուլա Կէս Դարով Առաջ կամ Յիշողութիւնք Անցեալ ժամանակաց, Մխիթարեան տպարան. Վիեննա, 1909:

9. Արգարեանց Թ. Տիգրան, Նոր Ջուղայի Անգիր Գրականություն, տպարան «Մողեռն». Թեհրան, 1966, Ա մաս:
10. Անդրեասեան Վ. Չհարմահալ Գաւառ. Նոր Ջուղա, տպարան Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1977:
11. Սարեան Անդրանիկ. Պատմություն Չհարմահալ Գաւառի. Թեհրան, տպարան «Նայիրի», 1980:
12. Եղգարեան Աւետիք Քինյ. Իրանի Չհարմահալ Գաւառը. Թեհրան, տպարան Անի, 1963:
13. Մինասեան Լևոն Գ. Գիւղական Բառ ու բան. Նոր Ջուղա, տպարան Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1998:
14. Der Kiureghian Armen. The life and Art of Sumbat. San Francisco-Yerevan, printed by Printinfo JS LLC, 2009.
15. Der Nersesian Sirarpie. Mekhitaraian Arpag, Armenian Miniatures from Isfahan, Les editeurs d Art Associes, Armenian Catholicosate Cilicia. Brussels, 1986.
16. Խաչատրյան Նայիրի. Հնչյուն եւ լույթը. Երաժիշտը եւ նվագարանը դարերի հոլովություն. Երևան, Կոմիտաս Թանգարան Ինստիտուտի հրատարակություն, 2017:
17. Օրմանեան Մաղաքիա արք. Ծիսական բառարան. Անթիլիաս Լիբանան տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, մաս Ա, 1979:
18. Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց. Կ. Պոլիս, տպագրություն Յ. Մատթէոսեանի 1906:
19. Աճառյան Հրաչեա. Հայերեն Արմատական Բառարան, Բ հատոր. Երևան, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչություն, 1973:
20. Մկրտչյան Ներսէս. Երաժշտական Բառարան. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, 2000:

References

1. Davrijheci Ar'aqel. Girq Patmut'eanc, ashxatasirut'eamb L.A. Xanlaryani, Haykakan XSH GA Hratarakchut'yun. Yerevan, 1990.
2. Te'r Yovhanean Yarut'iun T'. Patmut'iun Nor Joughayi B hator, 1881, ashxarhabari t'argmanec Petrosean Po'ghos Avg. Qhny. Nor Jougha, 1981.
3. Qocharyan Aram. Erjshstakan Gorc'iqnery' Hayastanum. Yerevan, Amroc group, 2008.
4. T'ajiryan E'lizabet'. Nor Jowghan Evropakan aghbyurnerum 17-18-rd dd., mas B. Yerevan, 2017.
5. T'ajiryan E'lizabet'. Nor Jughanyi Hay Gaght'o'jaxy' 17-18-rd dd., Europakan Aghbyurnerum, mas A. Yerevan, 2012.
6. Minasean L.G. Nor Joughan aveli qan me'k ev qar'ord darum, Nor Joughayi patmut'ean G hator, S. E'jmiac'in, 1999.
7. Petrosean Po'ghos Awg. Qhny. Nor Jughayi Naxkin Hay Bnakichneri Keanqy', tparan S. Amenap'rkich Vanqi, 1974.
8. Te'r Step'anosean T'. Nor Jugha Ke's Darov Ar'aj kam Yishoghut'iunq Anceal Jhamanakac, Mxit'arean tparan. Vienna, 1909.
9. Abgareanc T'. Tigran, Nor Jughayi Angir Grakanut'iun, tparan «Moder'n». T'ehran, 1966, A mas.
10. Andre'asean V. Chharmahal Gavar'. Nor Jugha, tparan S. Amenap'rkich Vanqi, 1977.
11. Sarean Andranik. Patmut'iun Chharmahal Gavar'i. T'ehran, tparan «Nayiri», 1980.
12. Edgarean Aveti qhny. Irani Chharmahal Gavar'y'. T'ehran, tparan Ani, 1963.

13. Minasean Levon G. Giughakan Bar' ov ban. Nor Jugha, tparan S. Amenap'rkich Vanqi, 1998.
14. Der Kiureghian Armen. The life and Art of Sumbat. San Francisco-Yerevan, printed by Printinfo JS LLC, 2009.
15. Der Nersesian Sirarpie. Mekhitarian Arpag, Armenian Miniatures from Isfahan, Les editeurs d Art Associes, Armenian Catholicosate Cilicia. Brussels, 1986.
16. Xachatryan Nayiri. Hnchyun ev Ir'ut'yun erajhishty' ev nvagarany' dareri holovuyt'um. Yerevan, Komitas T'angaran Instituti hratarakut'iun, 2017.
15. O'rmanean Maghaqia arq. C'isakan bar'aran. Ant'iliias Libanan tparan Kat'oghikosut'ean Hayoc Mec'i Tann Kilikioy, mas A, 1979:
16. Y'ndard'ak O'racoyc S. P'rkchean Hivandanoci Hayoc. K. Polis, tpagrut'iun Y, Matt'e'oseani 1906.
17. Atchar'yan Hrachea. Hayeren Armatakan Bar'aran, B hator. Yerevan, Yerevani Hamalsarani Hratarakchut'yun, 1973.
18. Mkrtchyan Nerse's. Erajhshtakan Bar'aran. Yerevan, HH GAA Arvesti Institut, 2000.

РИТУАЛЬНЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ЦЕРКВЯХ НОВОЙ ДЖУГИ

АНУШ ЭСТИК (ОВАННИСЯН)* (Иран)

Для цитирования: Эстик (Ованнисян), Ануш. “Ритуальные музыкальные инструменты, используемые в церквях Новой Джуги”. *Искусствоведческий журнал*, N 1 (2023): 25-51. DOI:10.54503/2579-2830-2023.1(9)-25

В статье предпринята попытка всесторонне представить один из используемых в ритуалах Армянской Апостольской Церкви музыкальных инструментов, а именно ручной колокольчик. Описываются внешний вид с приложением фотографий, порядок использования во время обрядов, а также приводятся сведения, полученные как от местных жителей, так и из исторических источников. Рассмотренный исторический материал создан не только местными армянскими, но и иностранными авторами, что придает ему особую ценность. В то же время информация, полученная от местных жителей, интересна тем, что она предоставлена как мирянами, так и священнослужителями. Присутствуя на обрядах, совершаемых с использованием колокольчиков, наблюдая их вблизи и попробовав в действии, изучив исторические факты и материал, собранный у местного населения, позволим себе констатировать, что, дойдя до нас из глубин веков ценой самопожертвований, мытарств и выносливости наших предков, колокольчик и сегодня остается частью церковных обрядов в Новой Джуге, и что используется этот ритуальный музыкальный инструмент только в церквях Новой Джуги.

---

* Кантор, регент хора Кафедрального Собора Сурб Аменап'рких [Св. Спасителя] в Новой Джуге, apooshstik@gmail.com, статья представлена 12.03.2023, рецензирована 10.05.2023, принята к публикации 01.06.2023.

Ключевые слова: Новая Джуга, колокол, колокольчик, звонарь, Святая Литургия, крещение, свадебная процессия.

RITUAL MUSICAL INSTRUMENTS USED IN THE CHURCHES OF NOR JUGHA

ANUSH ESTIK (HOVHANNISYAN)* (Iran)

For citation: Estik (Hovhannisyane), Anush. "Ritual musical instruments used in the churches of Nor Jugha", *Journal of Art Studies*, N 1 (2023): 25-51. DOI:10.54503/2579-2830-2023.1(9)-25

In the article, an attempt is made to comprehensively present one of the musical instruments used in the Armenian Apostolic Church, namely, the ritual hand bell. The appearance, supplemented with photographs, and the way it is used during the ceremonies is described. Besides, the information collected from local dwellers and derived from historical sources is provided. The historical materials are written not only by Armenian, but also by foreign authors, which attaches them a particular value. The evidence received from the locals is no less valuable because it is provided by both the laity and clergy. Having frequented church rituals performed with the use of hand bells, observed them in action at close range and tried on our own, after studying the historical facts and the material, gathered from the local community, we allow ourselves to state that, reaching us from the depth of centuries owing to our ancestors' self-sacrifice, sufferings and endurance, the hand bell has to date remained part of church rituals in Nor Jugha, and that it is used as a ritual musical instrument solely in Nor Jugha.

Key words: Nor Jugha, bell, hand bell, bell ringer, Holy Liturgy, baptism, wedding procession.

---

* Choir "Shushanik" at the Surb Amenaprkich [Holy Savior] Cathedral in Nor Jugha, kantor and regent, anooshstik@gmail.com. The article was submitted on 12.03.2023, reviewed on 10.05.2023, accepted for publication on 01.06.2023.